

Leidenaren en immigranten in de Gouden Eeuw: integratie of groepsvorming?*

INLEIDING

Leiden kende gedurende het laatste kwart van de zestiende eeuw en de eerste helft van de zeventiende eeuw een explosieve bevolkingsgroei. In de periode 1581-1622 groeide de stad maar liefst van 12.000 naar 45.000 inwoners: dat is ruim een verdrievoudiging van de bevolking in slechts veertig jaar. Aangezien het aantal geboorten in de pre-industriële steden het aantal sterfgevallen gemiddeld nimmer overtrof, kan deze bevolkingsgroei in zijn geheel worden toegeschreven aan de toestroom van immigranten. Deze immigranten kwamen af op de bloeiende nijverheid in de stad, die zij op hun beurt weer impulsen gaven zodat een nog grotere bloei tot stand kwam, waar weer nieuwe immigranten op af kwamen.¹

Nieuwkomers, uit alle windstreken afkomstig, moesten hun draai zien te vinden in een voor hen vreemde omgeving. Ook de Leidenaren zullen hebben moeten wennen aan het steeds groter wordende aantal vreemdelingen om zich heen. Over de omgang tussen de Leidenaren en de nieuwkomers en het proces van integratie van de verschillende groepen immigranten in de Leidse samenleving is nog weinig bekend. In het algemeen geldt dat integratie een langdurig proces is dat meerdere generaties in beslag neemt. Dat neemt niet weg dat de mate van integratie van de eerste generatie belangrijk kan zijn voor het verdere verloop van dit proces.

Om enig inzicht te krijgen in de mate van integratie van de eerste generatie immigranten in de Leidse samenleving zo'n drieëneenhalve eeuw geleden is in dit onderzoek gebruik gemaakt van de ondertrouwakten. Hoewel het aantal huwelijken tussen mannen en vrouwen van verschillende herkomst niet de integratie op elk maatschappelijk terrein weergeeft, mag toch verondersteld worden dat het aantal gemengde huwelijken een redelijke weerspiegeling vormt van de mate van integratie. Aan het sluiten van een huwelijk ging immers dikwijls een langdurige omgang tussen twee personen vooraf.

INT-LA[N]T-VAN BELOFTEN -IN DE-NIEVE STADT
 gevelsteen hoek Beestenmarkt/Nieuwe Beestenmarkt, 1611.

Met behulp van de ondertrouwakten zullen de volgende vragen beantwoord kunnen worden: hoeveel personen gingen in ondertrouw met iemand die uit eenzelfde gebied afkomstig was en hoeveel personen deden dat juist niet? Zijn hierin verschillen tussen de diverse groepen immigranten? En treden er veranderingen op in de loop van de tijd? Alvorens op deze vragen in te gaan zal eerst in het kort worden verteld welke immigranten naar Leiden kwamen en welke beeldvorming er over hen bestond bij de autochtone bevolking.

IMMIGRANTEN, BELEID EN BEELDVORMING

De belangrijkste immigratiestroom aan het einde van de zestiende eeuw was zonder twiifel die uit de Zuidelijke Nederlanden. Nadat de Spanjaarden de opstand in het Zuiden wisten te onderdrukken, zochten Vlamingen, Brabanders en Walen massaal hun heil in de Republiek en in mindere mate in Engeland en de Duitse staten. De schattingen van het

aantal Zuid-Nederlanders dat tussen 1572 en 1630 ons land binnenkwam, lopen uiteen van zo'n 100.000 tot ongeveer 150.000 personen. Leiden kende zelfs een tijd lang meer inwoners van Zuid-Nederlandse afkomst dan geboren Leidenaren. Ze kwamen zowel om religieuze als economische redenen naar de Republiek en met name naar Holland, waar sprake was van een relatief grote religieuze tolerantie en een sterk expanderende economie. De vraag naar arbeid en kapitaal was groot en het beleid van de meeste steden in de Republiek was erop gericht zoveel mogelijk aan deze vraag te voldoen. Nieuwkomers werden dan ook met allerlei voorrechten beloond als ze naar de steden in Holland kwamen.²

Naast de Zuid-Nederlanders beproefden ook andere vreemdelingen hun geluk in de Hollandse steden, maar hun aandeel in de totale stroom immigranten werd pas aanzienlijk in de zeventiende eeuw toen de immigratiestroom uit het zuiden slonk. Vooral het aandeel van de inwoners uit de andere gewesten van de Republiek en het aandeel van de Duitsers in de immigratiestroom steeg in de loop van de zeventiende eeuw. De meesten kwamen om te delen in de economische welvaart van Holland, maar onder hen bevonden zich ook geloofs- en oorlogsvluchtelingen, zoals de Puriteinen uit Engeland en de Duitse vluchtelingen tijdens de Dertigjarige Oorlog. De stedelijke overheden waren de immigranten over het algemeen gunstig gezind; slechts bedelaars en zwervers probeerden zij te weren. Over hoe het volk op de vreemdelingen reageerde is minder bekend. Er zijn geen aanwijzingen in de richting van een sterk afwijzende houding van de autochtone bevolking: er is nooit op grote schaal geageerd tegen immigranten.³

Er bestond wel negatieve beeldvorming over de verschillende groepen immigranten. De grotere rijkdom en weelde waarin de Zuid-Nederlanders gewend waren te leven vormden een bron van ergernis voor de 'eenvoudige' Hollanders: een ondertoon van afgunst is onmiskenbaar wanneer we lezen over pronkzuchtige en bemoeizieke Vlamingen en Brabanders. De talrijke functies die Zuid-Nederlanders in de Hollandse samenleving bekleedden, laten zien dat deze negatieve uitlatingen de maatschappelijke acceptatie niet in de weg stonden. Wel kon een orthodoxe geloofsovertuiging tijdelijk een belemmering vormen voor het vervullen van een politiek ambt. Waarschijnlijk doelde de Zuid-Nederlandse koopman Usselinckx hierop toen hij zijn beklag deed: "Wij gelden niet meer dan een Fransman, Duitser of Brit, men houdt ons overal buiten."⁴

Voelden de Hollanders zich ten opzichte van de Zuid-Nederlanders toch wel een beetje minderwaardig, ten opzichte van de Duitsers was precies het omgekeerde het geval. Op de 'domme, onbeholpen bruuw' uit het oosten werd neergekeken. Dat is tenminste het beeld dat uit de veelvuldig opgevoerde moffenkluchten uit de zeventiende eeuw naar voren komt. Het is waarschijnlijk dat dit beeld van de Duitser onder een groot deel van de bevolking bestond, want de moffenkluchten waren erg geliefd en werden door mensen uit alle lagen van de bevolking bezocht. Een steeds terugkerend thema is de Duitser die onder valse voorwendselen een Hollandse vrouw tot een huwelijk wil verleiden. Opvallend is dat in de moffenkluchten de Duitser steeds als een bedrieger en profiteur wordt neergezet, terwijl volgens Hart juist de eerlijkheid van de 'Hollandgangers' geroemd werd.⁵ Van de Fransen, Engelsen en de mensen uit de andere gewesten van de Republiek zal ongetwijfeld ook een stereotiep beeld hebben bestaan, al komt dit uit de bestaande literatuur niet zo nadrukkelijk naar voren als dat van de Zuid-Nederlanders en de Duitsers.

BRON EN WERKWIJZE

Tijdens de Reformatie veranderde het huwelijksrecht, dat voor die tijd tot het canonieke recht had behoord. Volgens het nieuwe huwelijksrecht, dat door de Staten van Holland werd vastgelegd in de Politieke Ordonnantie van 1580, kon men kiezen uit twee vormen van huwelijksluiting: men trouwde voor de predikant in de Gereformeerde Kerk of voor de magistraat op het stadhuis. Voor beide vormen van huwelijksluiting werd een apart register met ondertrouwakten gehanteerd.⁶

De ondertrouwakten bevatten informatie over de datum van ondertrouw, de voor- en achternaam en de geboorte- en woonplaats van het bruidspaar, het beroep van de bruidegom en de voor- en achternaam van de overleden man of vrouw in geval het een weduwe of weduwnaar betrof die in ondertrouw ging. Verder staan er in de ondertrouwakten gegevens over de getuigen die bij de ondertrouw aanwezig waren. Hun voor- en achternaam, woonplaats en relatie tot bruid of bruidegom worden vermeld. Enkele akten vermelden slechts de namen van het bruidspaar en de datum van de ondertrouw. Deze gegevens werden mondeling door het bruidspaar medegedeeld en de betrouwbaarheid van de bron is dan ook afhankelijk van de nauwkeurigheid waarmee dat gebeurde.⁷ Met de ondertrouw werd de echtelijke verbintenis gesloten; het huwelijk diende alleen

als bevestiging ervan. De ondertrouw was een serieuze zaak. Voor het ontbinden van de overeenkomst was dan ook toestemming van de magistraat vereist.⁸

Uit de ondertrouwklappers zijn ruim drieduizend akten overgenomen, verdeeld over twee decennia, 1586-1595 en 1641-1650: dat is in totaal bijna de helft van alle akten in deze jaren. Omdat alleen akten uit de 'gereformeerde' ondertrouwboekjes zijn overgenomen en niet uit de zogenaamde schepenondertrouwboekjes, bestaat het verkregen bestand met personen die in ondertrouw gingen uit een behoorlijk homogene groep wat godsdienst betreft. We moeten ons dus realiseren dat immigranten en Leidenaren die niet tot de Gereformeerde Kerk behoorden buiten ons onderzoek vallen. Vooral voor de periode 1586-1595 kan dat betekenen dat het aandeel van de immigranten, met name de Zuid-Nederlanders, in ons bestand groter is dan ze in werkelijkheid was. Want "het mag bekend verondersteld worden dat de meerderheid van de bevolking de Roomse religie nog van harte toegedaan is", luidde in 1587 een verklaring van de Staten van Holland. En in 1622 kon nog opgemerkt worden dat het grootste deel van "het protestantse kerkvolk uit de immigratie stamde."⁹

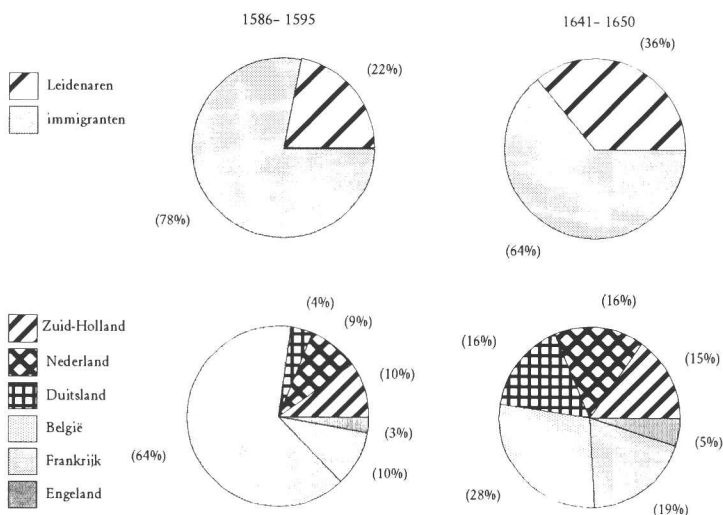
De geboorteplaatsen zijn onderverdeeld in zeven herkomstgebieden en een groep 'overige'. Deze laatste is zo klein dat ze verder buiten beschouwing wordt gelaten. De zeven herkomstgebieden zijn: Leiden, Zuid-Holland (Leiden niet meegeteld), het huidige Nederland (Zuid-Holland niet meegeteld), het huidige Duitsland, Engeland, het huidige België en het huidige Frankrijk. Als er in het vervolg over Nederlanders, Duitsers, Belgen enzovoort wordt gesproken, dan duidt dat slechts op het gebied waar men geboren is en niet op een nationaliteit. Deze anachronistische indeling van de herkomstgebieden dient slechts het gemak.

Figuur 1 (op pagina 41) geeft de verhouding tussen de in Leiden geboren en de elders geboren ondertrouwdens weer. In de periode 1586-1595 vormden de ondertrouwdens van elders ruim driekwart van het totaal. Vijftig jaar later was nog steeds tweederde deel van de ondertrouwdens elders geboren. Figuur 1 geeft ook de verdeling van de immigranten over de verschillende herkomstgebieden weer. De ruime meerderheid van de ondertrouwdens uit België in het eerste decennium is het meest opvallend. In het tweede decennium zijn de ondertrouwdens van elders gelijkmatiger over de verschillende herkomstgebieden verdeeld, al blijft het aandeel van de Belgen het grootst. Het aandeel van de in Engeland geboren ondertrouwdens was in beide decennia klein.

Jan Vermeert van pier Anthonis Vermeert
 die Lange ginge te met Jan Jansz die
 die Coenbergh van pier
 met
 Jacquimone van pier Anthonis Vermeert
 die Lange ginge te met Jan Jansz die
 die Coenbergh van pier
 met
 Jan Kallebrunger van pier Anthonis Vermeert
 die Lange ginge te met Jan Jansz die
 die Coenbergh van pier
 met
 Jannetge van pier Anthonis Vermeert
 die Lange ginge te met Jan Jansz die
 die Coenbergh van pier
 met
 Dingeschijfent de 1ste Junij
 1635.
 Evert Jomard, zontlager van pier Anthonis
 Vermeert die Lange ginge te met Jan Jansz die
 die Coenbergh van pier
 met
 Barbara Jansz, jongge^{de} van Lieke van pier
 Anthonis Vermeert die Lange ginge te met Jan Jansz die
 die Coenbergh van pier
 met
 Antje van pier Anthonis Vermeert die Lange ginge te met Jan Jansz die
 die Coenbergh van pier
 met
 Jannetge Jansz, jongge^{de} van Lieke van pier
 Anthonis Vermeert die Lange ginge te met Jan Jansz die
 die Coenbergh van pier
 met

Voorbeeld van enkele ondertrouwinschrijvingen, 1635 (GAL, Ondertrouwboek L, f. 96v).

Figuur 1. De verdeling van de ondertrouwen naar herkomst, 1586-1595 (n=2142) en 1641-1650 (n=2925) en de verdeling van de immigranten naar herkomst, 1586-1595 (n=1671) en 1641-1650 (n=1859).

DE HUWELIJKSMARKT

Bij het kiezen van een huwelijkspartner zijn de mogelijkheden niet onbegrensd. De keuze wordt primair bepaald door het aanbod van potentiële huwelijkspartners en het aantal concurrenten dat eveneens een huwelijkspartner zoekt ofwel door vraag en aanbod op de huwelijkmarkt. Een maatstaf voor de verhoudingen op de huwelijkmarkt is de sekse-ratio: het aantal huwbare vrouwen op honderd huwbare mannen. Omdat de ondertrouwakten alleen gegevens bevatten over degenen die huwden en niet over degenen die ongehuwd bleven, is de sekse-ratio in ons geval niet rechtstreeks te berekenen. Wel kan een sekse-ratio berekend worden die de werkelijkheid dicht benadert, namelijk die van alle eersthuwenden. Uitgangspunt hierbij is dat men liever niet met een weduwe of weduwnaar trouwde. Deed men dit wel, dan duidt dit op een gebrek aan jonge huwbare mannen of vrouwen.

Tabel 1 laat zien dat er een behoorlijk overschot aan mannen bestond in het eerste decennium en een klein overschot aan vrouwen in het tweede

Tabel 1. De sekseverhoudingen van eersthuwenden in Leiden, 1586-1595 en 1641-1650.

	mannen	vrouwen	sekse-ratio
1586-1595	1192	1008	85
1641-1650	1505	1536	102

Tabel 2. De sekseverhoudingen van eersthuwenden in Leiden, per twee jaar, 1641-1650.

	mannen	vrouwen	sekse-ratio
1641-1642	301	299	99
1643-1644	303	303	100
1645-1646	334	343	103
1647-1648	306	315	103
1649-1650	261	276	106

decennium. Dat betekent dat de huwelijksmarkt in het tweede decennium evenwichtiger was dan in het eerste decennium. De omslag van een mannen- in een vrouwenoverschot vond plaats in de eerste helft van de jaren veertig, zoals blijkt uit tabel 2. Dat is ruim vijftien jaar eerder dan in Amsterdam, waar pas na 1660 een vrouwenoverschot ontstond. Misschien kan dit verschil voor een deel verklaard worden door de immigratiestroom uit noordelijke richting, die voor het grootste deel uit mannen bestond en die voor Amsterdam veel belangrijker is geweest dan voor Leiden.¹⁰

Het mannenoverschot in het eerste decennium werd veroorzaakt door de immigranten (tabel 3). Op de immigranten uit België na bestond de meerderheid binnen de verschillende immigrantengroepen uit mannen. Onder de uit Duitsland afkomstige immigranten die in ondertrouw gingen, bevonden zich zelfs twee keer zoveel mannen als vrouwen. De vrouwen waren slechts in de meerderheid onder de Leidenaren en de Belgen. In het tweede decennium was binnen elke groep – opnieuw vormden de Belgen een uitzondering – het aandeel van de vrouwen toegenomen, al overtrof dit in de meeste gevallen het aandeel van de mannen niet. Ruim in de meerderheid waren de vrouwen onder de Leidenaren en Zuid-Hollanders die in ondertrouw gingen. Zij zijn dan ook verantwoordelijk voor het vrouwenoverschot in de periode 1641-1650. Maar ondanks dit vrouwenoverschot was de sekseverhouding onder de huwbare autochtone bevolking in Leiden niet zo extreem als in Amsterdam, waar de sekse-ratio in de eerste helft van de zeventiende eeuw nauwelijks onder de 150 kwam.¹¹

Tabel 3. Sekse-ratio's ondertrouwen in Leiden naar herkomst, 1586-1595 en 1641-1650.

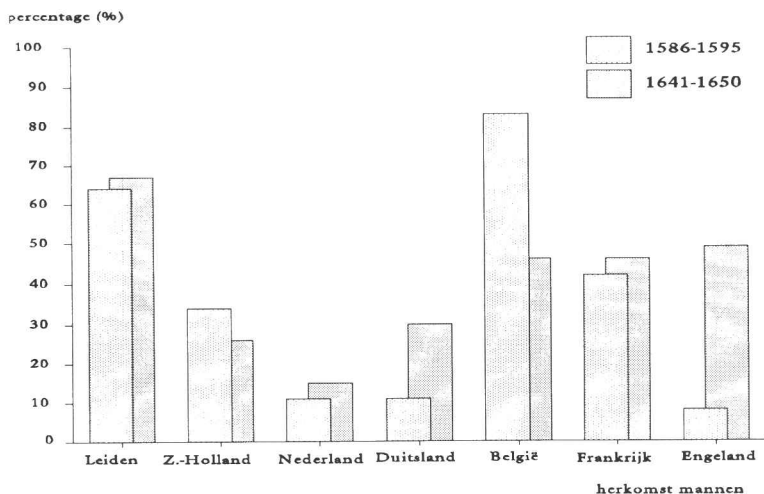
Herkomst	1586-1595			1641-1650		
	mannen	vrouwen	sekse-ratio	mannen	vrouwen	sekse-ratio
Leiden	211	235	111	402	543	135
Zuid-Holland	74	74	100	102	131	128
Nederland	75	53	71	129	113	88
Duitsland	37	18	49	154	104	68
België	472	521	110	244	185	76
Frankrijk	81	60	74	163	123	75
Engeland	24	14	58	43	39	91

Relatief gezien nam het aantal vrouwelijke immigranten dat naar Leiden kwam in de eerste helft van de zeventiende eeuw dus toe, maar overtrof de stroom mannelijke immigranten niet. Een duidelijk onderscheid kan hierbij gemaakt worden tussen de korte-afstandsmigratie, die uit Zuid-Holland, waarin het aantal vrouwen het aantal mannen wel overtrof, en de lange-afstandsmigratie waarin het aantal vrouwen het aantal mannen *nog* niet overtrof. De uitzonderingspositie van de Belgen wordt misschien verklaard uit het feit dat de migratiestroom uit het zuiden aan het eind van de zestiende eeuw vooral bestond uit gezinnen die op de vlucht waren voor het oorlogsgeweld. Na het eerste kwart van de zeventiende eeuw kwamen individuen soms ook om economische redenen in Leiden hun heil zoeken.

DE KEUZE VAN EEN HUWELIJKSPARTNER

Een huwelijk heeft de meeste kans van slagen als er zoveel mogelijk overeenkomsten zijn tussen de huwelijkspartners — althans, dat was de mening van de zeventiende-eeuwse moralisten. Zij dachten hierbij vooral aan gelijkheid in godsdienst, sociale klasse en leeftijd. Ongelijkheid in godsdienst binnen het huwelijk zou kunnen leiden tot geloofsafval, een te groot leeftijdsverschil verkleinde de kans op nageslacht, en gelijkheid in sociale afkomst kwam de juiste gezagsverhoudingen binnen het gezin ten goede. Binnen deze grenzen adviseerden de moralisten om uit liefde te trouwen, maar materieel gewin zeker niet uit het oog te verliezen. Want wie dat deed, benadeelde zichzelf en de kinderen. De moralisten ver-

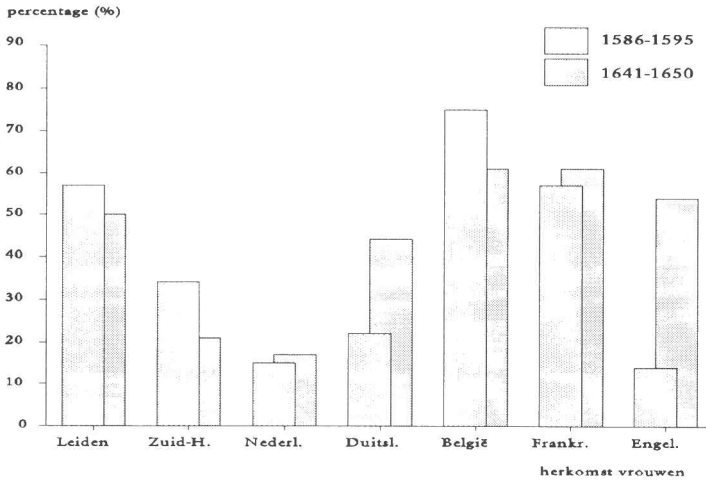
Figuur 2. Het aandeel van de mannen dat met een vrouw uit het eigen herkomstgebied in ondertrouw ging per herkomstgebied, 1586-1595 en 1641-1650.

woorden met hun adviezen de algemeen heersende waarden van hun tijd.¹² Of men het principe van gelijkheid ook in acht nam als het herkomst betrof, zal moeten blijken.

Bij het onderzoek naar de partnerkeuze is alleen gebruik gemaakt van de akten waarin zowel de geboorteplaats van de man als die van de vrouw herkenbaar was. Dit gold voor 976 akten uit het eerste decennium en voor 1240 akten uit het tweede decennium. Uit figuur 2 blijkt dat alleen de meerderheid van de Leidse en Belgische mannen in de periode 1586-1595 met een vrouw van gelijke herkomst trouwde. En dan nog trouwde respectievelijk een derde en bijna een vijfde van hen met iemand uit een ander herkomstgebied. Slechts acht procent van de Engelse en elf procent van de Nederlandse en Duitse mannen trouwde met een vrouw uit hetzelfde herkomstgebied. In de periode 1641-1650 is het aandeel van de mannen dat met een vrouw van gelijke herkomst trouwde voor alle groepen gestegen, vooral bij de Duitsers en Engelsen, echter niet bij de Zuid-Hollanders en de Belgen. Desondanks trouwde 67% van de Leidse mannen in het tweede decennium met een vrouw van gelijke herkomst. De meeste mannelijke immigranten huwden een vrouw die niet afkomstig was uit hetzelfde gebied.

Figuur 3. Het aandeel van de vrouwen dat met een man uit het eigen herkomstgebied in ondertrouw ging per herkomstgebied, 1586-1595 en 1641-1650.

Het aandeel van de vrouwen in de verschillende herkomstgroepen dat met een partner van gelijke herkomst huwde, verschilde niet wezenlijk van dat bij de mannen (figuur 3). Ook de verschuivingen die zich voordeden in de eerste helft van de zeventiende eeuw zijn gelijksoortig. Het aantal gemengde huwelijken was vrij groot: in de eerste periode 39% en in de tweede periode maar liefst 53%. De mate van integratie moet dus ook behoorlijk groot zijn geweest. Met het groter worden van de herkomstgroepen, steeg de kans op het vinden van een partner uit eigen kring. De omvang van de groep Belgen in de eerste periode verklaart dus het lage percentage gemengde huwelijken.

Al eerder bleek dat de verhouding tussen het aantal mannen en vrouwen binnen de verschillende herkomstgroepen zeer ongelijk was. Dat betekent dat de mogelijkheden om met iemand van gelijke herkomst te trouwen ook beperkt waren. Het voorbeeld van de groep Duitsers in de eerste periode, die uit twee keer zoveel mannen als vrouwen bestond, is al genoemd. Minimaal de helft van deze mannen trouwde met iemand uit een ander herkomstgebied. Aangenomen wordt dan wel dat er geen vrouwen uit het eigen herkomstgebied worden gehaald om mee te huwen en dat het aandeel van personen dat ongehuwd blijft voor de verschillende

herkomstgroepen gelijk was. Dat er ondanks het grote aantal gemengde huwelijken toch relatief veel binnen de eigen groep werd getrouwd, wordt duidelijk als het aandeel van een groep uit een bepaald herkomstgebied dat met een huwelijkspartner van gelijke herkomst huwde wordt vergeleken met het aandeel dat deze huwelijkspartners uitmaakten van het totale aantal potentiële huwelijkspartners. Als er geen voorkeur bestond voor huwelijkspartners uit het eigen herkomstgebied, zouden deze aan elkaar gelijk zijn.

Voor elk van de onderscheiden herkomstgebieden gold dat zowel de mannen als de vrouwen in beide decennia een voorkeur hadden voor iemand die uit hetzelfde gebied afkomstig was. Men ging relatief vaker in ondertrouw met iemand uit hetzelfde herkomstgebied dan te verwachten was op basis van de herkomstverhoudingen op de huwelijksmarkt. Maar voorkeuren golden er niet alleen voor huwelijkspartners uit de eigen herkomstgroep maar ook voor huwelijkspartners uit andere gebieden. Zo verkozen de Leidenaren in de periode 1586-1595 niet alleen een Leidse vrouw maar ook een Zuid-Hollandse of Nederlandse vrouw boven een vrouw uit Duitsland, België, Frankrijk of Engeland. De Leidse vrouwen hadden dezelfde voorkeur wat herkomstgebieden van huwelijkspartners betrof. Voor de Leidse mannen viel Nederland als voorkeursgebied af in de periode 1641-1650, waarschijnlijk als gevolg van het grote overschot aan Leidse vrouwen.

Iedere groep immigranten kende zijn eigen voorkeuren als het om de herkomst van hun huwelijkspartners ging. Heel duidelijk, maar zeker niet verbazingwekkend, zijn de voorkeuren die de Leidenaren en de Zuid-Hollanders en die de Nederlanders en de Duitsers voor elkaar hadden in beide decennia. Leiden en de huidige provincie Zuid-Holland behoorden beide tot het gewest Holland en hoewel een deel van de Zuid-Hollanders van het platteland kwam zullen de cultuur- en taalverschillen tussen deze twee groepen het kleinst zijn geweest. En aangezien een groot deel van de Nederlanders en de meerderheid van de Duitsers uit het Nederlands-Duitse grensgebied afkomstig was, is ook de tweede voorkeur begrijpelijk. Temeer omdat het middenstuk, Overijssel, Gelderland en het hieraan grenzende Duitse gebied, in sociaal, economisch en vaak ook cultureel opzicht één gebied vormde.¹³ Er is nog een opmerkelijke voorkeur: veel Engelsen vinden in de periode 1586-1595 een Belgische huwelijkspartner. Het is bekend dat een groot aantal Zuid-Nederlanders via Engeland naar de Republiek was gekomen.¹⁴ Mogelijk vonden hun onderweg geboren

— dus 'Engelse' — kinderen in Leiden een huwelijkspartner uit eigen, Zuid-Nederlandse, kring.

De voorkeuren geven echter niet de feitelijke integratie weer; daarvoor moet naar de absolute cijfers gekeken worden. Binnen de groep gemengde huwelijken zijn huwelijkspartners uit Leiden en uit België het best vertegenwoordigd in de eerste periode. In de tweede periode sluiten Leidse huwelijkspartners de meeste gemengde huwelijken. Tot slot valt op dat in beide decennia relatief veel mannelijke immigranten een vrouw huwde die niet in de stad was geboren. Dit in tegenstelling tot Amsterdam, waar het grootste deel van de immigranten een Amsterdamse huwde.¹⁵

CONCLUSIE

In beide decennia vond er in aanzienlijke mate integratie plaats. Hoewel binnen elke groep een voorkeur bestond voor een huwelijkspartner uit de eigen groep, trouwde in de periode 1586-1595 bijna veertig procent en in de periode 1641-1650 ruim de helft van de ondertrouwdten toch met iemand uit een ander herkomstgebied. Feitelijk waren de huwelijkspartners van degenen die met iemand uit een ander herkomstgebied huwden vaak afkomstig uit Leiden en in de eerste periode ook uit België. Toch zochten Leidenaars het over het algemeen dicht bij huis. De meesten trouwden in beide perioden bij voorkeur met een partner uit Zuid-Holland.

In de periode 1586-1595 kozen de Belgen en Leidenaren merendeels een huwelijkspartner uit het eigen herkomstgebied. In de periode 1641-1650 was dit alleen nog voor de Leidenaren het geval. Daaruit leiden we af dat de integratie tussen de verschillende immigrantengroepen groter was dan de integratie tussen Leidenaren en immigranten. De grote aantallen immigranten en de hun gunstig gezinde stedelijke overheden lijken onderlinge gestimuleerd te hebben; negatieve beeldvorming lijkt integratie niet op grote schaal in de weg te hebben gestaan. Op grond van het grote aantal gemengde huwelijken mag aangenomen worden dat de eerste-generatie immigranten in het zeventiende-eeuwse Leiden wat integratie betreft een goede start hebben gemaakt.

Bijlagen*Kruistabel 1.* Herkomst man naar herkomst vrouw, 1586-1595.

↓ herkomst man | → herkomst vrouw

	Leiden	Zuid-H.	Nederl.	Duitsl.	België	Frankrijk	Engel.	overige	totaal
Leiden	135	35	18	3	20				211
Zuid-Holland	32	25	4	1	12				74
Nederland	28	6	8	2	29	2			75
Duitsland	10	3	8	4	11		1		37
België	23	5	13	6	391	24	9	1	472
Frankrijk	2		1	1	41	34	2		81
Engeland	5		1	1	15		2		24
overige					2				2
totaal	235	74	53	18	521	60	14	1	976

Kruistabel 2. Herkomst man naar herkomst vrouw, 1641-1650.

↓ herkomst man | → herkomst vrouw

	Leiden	Zuid-H.	Nederl.	Duitsl.	België	Frankrijk	Engel.	overige	totaal
Leiden	269	48	32	11	22	16	4		402
Zuid-Holland	48	27	15	3	6	2		1	102
Nederland	67	21	19	12	8	1	1		129
Duitsland	46	16	23	46	14	7	1	1	154
België	66	10	12	18	112	20	6		244
Frankrijk	40	6	7	8	21	75	6		163
Engeland	7	2	5	5	1	2	21		43
overige		1		1					2
totaal	543	131	113	104	185	123	39	2	1240

Noten

- *. Dit artikel is gebaseerd op een werkstuk geschreven in het kader van het doctoraal-werkcollege *Arbeidsmarkt en immigratie: de trek naar Leiden in de zeventiende eeuw*, gegeven door Leo Lucassen en Boudien de Vries. De gegevens uit de ondertrouwkappers zijn samen met de andere deelnemers aan het college verzameld.
1. Boudien de Vries, 'De Leidse textielnijverheid in de zeventiende en achttiende eeuw', in: J.K.S. Moes en B.M.A. de Vries (red.), *Stof uit het Leidse verleden. Zeven eeuwen textielnijverheid* (Utrecht 1989) 80.
 2. Jan Lucassen en Rinus Penninx, *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders. Immigratie in Nederland 1550-1993* (Amsterdam 1994) 19, 31; J. Briels, 'De Zuidnederlandse immigratie 1572-1630', *Tijdschrift voor geschiedenis* 100 (1987) 335-336, 345.
 3. S.J. van Geuns, *Proeve eener geschiedenis van de toelating en vestiging van vreemdelingen in Nederland, tot het jaar 1795* (Schoonhoven 1853) 174-175, 198.
 4. Jaap Tanja, 'Brabantsche monsieurs, Vlaemsche yveraers en Hollantsche botticheyt. Het beeld van de Zuidnederlandse immigranten in de Noordelijke Nederlanden, 1580-1630', in: Anne Frank Stichting, *Vreemd gespuis* (Amsterdam 1987) passim; Briels, 'Zuidnederlandse immigratie', 347.
 5. Leo Lucassen, 'Poepen, knoeten, mieren en moffen. Beeldvorming over Duitse immigranten en trekarbeiders in zeventiende- en achttiende-eeuwse kluchten', in: *Vreemd gespuis*, passim; S. Hart, *Geschrift en getal. Een keuze uit de demografisch-, economisch- en sociaal-historische studiën op grond van Amsterdamse en Zaanse archivalia, 1600-1800* (Dordrecht 1976) 127.
 6. Donald Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw. Processtukken en moralisten over aspecten van het laat 17de- en 18de-eeuwse gezinsleven* (Assen 1982) 114-115.
 7. Hart, *Geschrift en getal*, 117.
 8. Haks, *Huwelijk en gezin*, 115.
 9. Briels, 'Zuidnederlandse immigratie', 339, 341.
 10. Hart, *Geschrift en getal*, 136; Jan de Vries en Ad van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 1995) 100.
 11. Hart, *Geschrift en getal*, 138.
 12. Haks, *Huwelijk en gezin*, 105-108.
 13. Ad Knotter, *Vreemdelingen in Amsterdam in de zeventiende eeuw: groepsvorming, arbeid en ondernemerschap* (niet gepubliceerd) 13.
 14. Briels, 'Zuidnederlandse immigratie', 335.
 15. Hart, *Geschrift en getal*, 132.